

II. ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ІСТОРІЇ

Віталій Андреев

ІСТОРИЧНІ АЛЬТЕРНАТИВИ: ІСТОРИОГРАФІЧНІ МІРКУВАННЯ ОДНОГО РЕЦИПІЄНТА

Andreev V. Historical alternatives: historiographic reasonings of one recipient. Article deals with the alternative situation in historical context.

Стаття присвячена вивченню альтернативних ситуацій в історичному процесі.

Мені, як людині не сторонній у сучасному українському науково-історичному співтоваристві та викладачу такої дисципліни як історіографія, доволі часто доводиться стикатися із колегами, що надзвичайно скептично ставляться до поняття «історична альтернатива». Проте в усьому світі цей концепт уже давно набув статусу легітимного напрямку історичних досліджень...

Отже, на мій погляд, розпочати діалог буде доречним з анекдоту про історичні альтернативи. Так, один лицар під час паломництва до святих місць опинився на роздоріжжі та побачив камінь, на якому прочитав такий напис: «Ліворуч підеш — дістанеш по пиці, праворуч підеш — дістанеш по пиці, прямо підеш — дістанеш по пиці». Став він і думу думає, що робити. Раптом розверзлися небеса та почув він голос: «Думай скоріше, хлопче, бо прямо зараз по пиці дістанеш!» [1, с. 61].

Дійсно, усі ми виховувалися на безапеляційному вислові, який виголошувався тоном, що не припускає жодних сперечань: «История не знает сослагательного наклонения». Проте, якщо пильно подивитися на оточуючу нас реальність, багато хто помітить, що хоча історія й «не знает сослагательного наклонения», але історики та той, хто звертається до історичної аргументації, доволі часто використовують поняття «альтернатива» (політика, міжнародні відносини, література, в якій останнім часом став популярним жанр «фентезі» тощо). Виник певний попит на альтернативність. Чимало талановитих істориків, етнологів та філологів, змінивши своє амплуа, використовують свій науковий багаж у моделюванні альтернативних світів (пішли шляхом Толкієна та Л'юїса).

Сьогодні, розмірковуючи про альтернативність історії, часто використовують термін «віртуальна історія». Якщо раніше під «віртуальним» малося на увазі щось «уявне», «можливе» — те, що не відбулося, то зараз ми зустрічаємо це поняття на кожному кроці. Комп'ютер з його здатністю створювати віртуальні світи вже сам по собі заперечує безальтернативність історичного процесу.

Таким чином, звернення до цієї проблеми є викликом часу, адже якщо не ми (історики), то цим займеться (і вже займається) хто завгодно. Крім того, без, так званого, соцзамовлення (можливо й, навіть не усвідомлюючи його?), будь-який історик-практик, так чи інакше, зіштовхувався з цією проблемою. Думаю, що історики ніколи не відкидали альтернатив, адже кожен, хто писав історію певного регіону або періоду, завжди знав, що усе могло б бути інакше (звичайно, якщо він не підганяв факти до теорії, що у нього вже існувала). Просто дослідник зазвичай вважав за потрібне, ґрунтуючись на своїх джерелах, розповісти те, що дійсно відбулося. Ще менше він заперечував роль випадку в історії. Так, казуси часто були предметом пильного, скрупульозного дослідження — навіть в епоху Просвітництва, коли усе намагалися підвести під фізичні закони [2, с. 4–9].

Пострадянська наука з другою половиною 1980-х рр. у пошуках нових парадигм розвитку гуманітарного знання звернулася до обговорення проблем «історичної альтернативістики» або «історичних ретроальтернатив» (термін вперше було введено до наукового обігу І. Бестужевим-Ладою: альтернативістика — комплексне дослідження майбутнього, багатоваріантність розвитку, термін «ретроальтернативістика» пояснюється як альтернативістика, «спрямована у минуле») [3]. Йдеться про зміну одного способу описання історії іншим, про перехід до історії, що вивчає не запрограмовану на певні дії людину, а особистість з її хаотичними думками та випадковими діями. Одночасно, і це є закономірним, постала методологічна проблема щодо коректності такого підходу, про можливість та необхідність вивчення не лише того, що відбулося, але й того, що могло відбутися. Загалом дослідники вирішували це питання позитивно.

Ще у 1971 р. Л. Баткін писав: «Мы, историки, иногда странно пишем историю. Мы умны задним числом... Мы пренебрегаем «субъективными» факторами, мы недооцениваем роль случая, мы легко справляемся с тем, что «отброшено историей». ...Живая социальная реальность с ее игрой разнородных сил и обстоятельств,

с ее непрерывными альтернативами, неясными колебаниями чаши весов, драматическими развилками — все, что так чутко ощущается нами в отношении настоящего и ближайшего будущего, нами как современниками, — вдруг выпрямляется нами как историками. Беда в том, что нам известны результаты. Когда знаешь результаты, картина кажется более простой. Заранее понятно, кто победит, а кто строит воздушные замки. Но самые фантастические планы вырастали из реальности и воспринимались участниками событий как реальные. Они и были реальными. Фантастическими они становились, потому что терпели провал. Вроде «ста дней» Бонапарта. Короче говоря: естественно спрашивать себя, почему Италия не была объединена до XIX в. Но не исторично ставить вопрос так: почему Италия не могла быть объединена до XIX в.» [4, с. 279].

Однією з перших спеціальних робіт, присвячених проблемі історичних альтернатив, була стаття І. Ковальченка «Возможное и действительное и проблемы альтернативности в историческом развитии». В цій роботі він подав визначення альтернативних ситуацій в історії та підкреслив, що їх ігнорування збіднює уявлення про історичну реальність. Дослідник писав, що історичні альтернативи можна фіксувати тоді, коли відбувається боротьба суспільних сил за якусь альтернативу. На його думку, альтернативи посідають важливе місце в історичному розвитку, що й зумовлює необхідність їх вивчення істориками. Сумніви, щодо цього є безпідставними. Дослідження альтернативних шляхів розвитку історії, вважав І. Ковальченко, не лише поглиблює знання про минуле, але й допоможе в узагальненні історичного досвіду. Історик повинен й може висвітлити минуле «як це було» в його інваріантності та пояснити «чому було саме так, а не інакше» [5].

На думку В. Данилова, історія не має альтернатив, якщо йдеться про явища та події минулого, котрі є такими якими відбулися. Утім, завжди є проблема вибору конкретного способу реалізації того чи іншого плану, вибору форм, шляхів, термінів вирішення тих чи інших завдань, які постають перед суспільством. Відмова від урахування історичних альтернатив у цих випадках означає автоматичне схвалення всього того, що сталося, і лише тому, що це вже відбулося. Історія надає людині можливості вибору шляхів і способів подальшого розвитку (в межах об'єктивних умов) і тому вимагає від історика аналізу та оцінок не лише того варіанту подій, що відбувся, а й варіантів нездійснених. В іншому випадку

історія б отримувала якийсь містичний характер, а історичні дослідження втратили б свій сенс [6].

Авторитетний російський історик А. Гуревич вважав, що відмова від ідеї всеохоплюючого детермінізму, яка довгий час панувала в радянській історіографії, неминуче та логічно викликає питання про потенції та варіанти, які містить у собі історична матерія. На його думку, проблема альтернативності історії тісно пов'язана з розумінням того, що людина бере участь в історичному процесі не лише в ролі «актора», а й «автора». Звідси недалеко і до ідеї «історії, яка не відбулася». Обговорення цієї ідеї має суттєве евристичне значення. Тут історик стає на ґрунт інтелектуального експерименту в історії, і разом з тим, він уникає не виправданих спрощень дійсного ходу подій [7].

І. Бестужев-Лада вважає, що історичні альтернативи повинні виключатися, якщо перед дослідником поставлено завдання описати та пояснити якусь подію. Проте, якщо розглядати виключно прогностичні сценарії альтернативних варіантів розвитку подій з різними припущеннями, тоді історія постає не як мета фатально визначених фактів, які можна лише констатувати, а як сукупність причинно-наслідкових процесів, які за інших умов могли бути іншими. На його думку, ретроальтернативістика здатна розвинути теорію втрачених можливостей [8].

Звернення до цієї проблеми не лише є самоцінним та евристичним, але й має глибинне загальнонаукове коріння. Маємо на увазі, вперше сформульований Н. Бором, доповняльний принцип, відповідно до якого жодна теорія не може зробити описання об'єкта на стільки вичерпно, щоб виключити можливість альтернативних підходів.

Визнання евристичної, загальнонаукової цінності альтернативних історичних побудов, у той же час, вимагає, щоб вони відповідали певним методологічним науковим критеріям. Такі критерії спробував визначити М. Васильєв (до речі, один з небагатьох істориків, що створює конкретні моделі альтернативного розвитку суспільства з метою якомога глибшого пізнання подій, що відбулися). По-перше, подібні віртуальні конструкції мають відповідати параметру своєї потенційної реальності, що дозволяє провести межу між реально можливим та явно фантастичними припущеннями. По-друге, такі розумові артефакти повинні відповідати критерію логічності, що дозволяє встановити несуперечливість побудов причинно-наслідкових зв'язків. По-третє, історична

альтернативістика має знаходити підґрунтя у подіях, що реально відбулися, в межах реалізованої історії, тобто історична альтернатива — не просто умоглядна конструкція, яку створює історик з пізнавальною метою, — а об'єктивна категорія, що відбиває реальні зв'язки у історичній дійсності. Історик не створює безкінечну кількість альтернативних конструкцій — «могло бути так і так, а ще й так», а знаходить їх у реальній дійсності [9].

«Як вивчати альтернативні ситуації в історії?», — так сформулював питання на сторінках «Одисея» Л. Бородкін. Учений, безперечно, має рацію, коли стверджує, що вивчення альтернативних ситуацій в історичному процесі так чи інакше пов'язано з моделюванням [10].

Широковідомим моделювання історичних альтернатив стало завдяки працям американського вченого Р. Фогеля, що запропонував створення контрфактичних моделей найважливіших сюжетів економічної історії США ХІХ ст. Він розрахував, як економічно розвивалася б Америка, якби там не були побудовані залізниці. Кінцевою метою дослідника було вивчення реально існуючих залізниць. Саме для цього він будував потенційність та програвав альтернативні варіанти. В результаті Р. Фогель створив історичне дослідження (у 1993 р. він за ці праці був удостоєний Нобелівської премії) [11].

У радянській науці проблемами моделювання в історичних дослідженнях займався І. Ковальченко (та його школа), який використав метод імітаційного моделювання (наприклад, для розуміння наслідків столипінської реформи в Росії) [12]. Утім, це доволі традиційне поле математичного моделювання в історичних дослідженнях — вивчення еволюційних процесів.

Порівняно не так давно у зв'язку з розробкою концепцій синергетики та теорії хаосу у галузі математичного моделювання почали створюватися підходи до моделювання процесів, що зазнають стрибкоподібних змін.

Розвиток наукового знання у ХХ ст. спричинив появу нової парадигми, що помітно впливає на розвиток теоретичних концепцій усіх галузей наукового знання. Йдеться про синергетику, еволюційно-синергетичну парадигму, в межах якої розвиток треба розуміти як формування якісно нового стану системи. Цей стан визначається подією в точці біфуркації (в історичній науці — точки в яких учений констатує зміни тенденцій історичного розвитку, стан нестабільності, під час якого на історичний процес особливо впливають незначні флуктуації (відхилення)) [13].

Поява основних концепцій синергетики багато в чому пов'язана з науковими дослідженнями І. Пригожина — відомого бельгійського ученого, який став Нобелівським лауреатом завдяки своїм працям у галузі хімічної фізики. В процесі вивчення фізики сильно неврівноважених систем він відкрив нові ефекти, які лаконічно відбилися у назві його книги «Порядок з хаосу» (М., 2001). Так, І. Пригожин та І. Стенгерс, визначаючи роль флуктуацій та особливостей їх впливу на систему писали: «Когда система, эволюционируя, достигает точки бифуркации, детерминистическое описание становится непригодным. Флуктуация вынуждает систему выбрать ту ветвь, по которой будет происходить дальнейшая эволюция системы. Переход через бифуркацию — такой же случайный процесс, как бросание монеты» [14]. Згодом з'ясувалося, що ця теорія має загальний характер та створює методологічну основу й аналітичний інструментарій для дослідження нестійких ситуацій, перехідних процесів, хаотизації та альтернатив розвитку в найрізноманітніших науках — природничих та соціальних (в останні роки в Росії та західній науці здійснюються спроби використання цієї теорії в історії та політології). Проте І. Стенгерс наголошує на можливості використання теорії хаосу в гуманітарних науках лише у метафізичному сенсі та вводить при цьому поняття «трансфертабельність». Таким чином, постає питання про розширення категоріального апарату соціально-гуманітарних дисциплін, про використання універсальних математичних моделей, що розроблені в межах теорії нелінійних динамічних систем та математичної теорії хаосу та тісно пов'язані з концепціями синергетики [15]. Для істориків цей «новий» міждисциплінарний підхід відкриває перспективи й для аналізу проблем історичного розвитку, для вивчення складних процесів, що виникають під час надлому цивілізацій (А. Дж. Тойнбі, наголошуючи на тому, що зростання цивілізації супроводжує її самодетермінація, дійшов висновку, що основний критерій і фундаментальна причина надломів — внутрішній вибух, через який суспільство втрачає властивість самодетермінації) [16].

Виявилось, що концепції синергетики тісно пов'язані з більш загальними підходами «нової (нелінійної) науки». Ця наука не відкидає лінійного характеру розвитку деяких процесів та врівноваженого стану систем. Вона виходить з того, що ці якості не є домінуючими в реальності, вони скоріш виняток, виняткові випадки. В центрі уваги «нової науки» — непередбачуваність поведінки

досліджуваних систем у точках біфуркації, в яких незначні, випадкові флуктуації можуть значно впливати на траєкторію процесу (це в той час, коли в умовах «рівноваги», що зазвичай розглядає традиційна наука, малі флуктуації не впливають на хід процесу). «Хаос», що виникає у точках біфуркації, не свідчить про те, що порядок зникає, він означає, що динаміка процесу стає внутрішньо непередбачуваною.

Вагомий внесок у розвиток синергетичного підходу в історичних дослідженнях зробив Ю. Лотман (його школа широко відома також, й завдяки запровадженням формальних методів та міждисциплінарних підходів). Ю. Лотман першим з радянських дослідників звернув увагу на необхідність використання концепцій хаосу в методології історичних досліджень. Він вважав, що в новій науковій парадигмі акцент дослідження зміщується з передбачуваності явищ на їх непередбачуваність, з поступової еволюції на вибуховий характер розвитку.

Ю. Лотман у своїх роботах побачив в історичній альтернативності та випадковості важливу пружину культурно-історичної динаміки. На його думку, випадкове та закономірне не є чимось несумісним, а вони постають як два можливих стану одного й того ж самого об'єкта. Рухаючись у детермінованому полі, він постає точкою в лінійному розвитку, потрапляючи у флуктуаційне поле — стає континуумом потенційних можливостей із випадком як пусковий механізм. Саме точки вибору і момент непередбачуваності надають історичному процесу змістовності, інформативності. Інакше кажучи, будучи абсолютно передбачуваним, він став би й абсолютно надлишковим, адже, дивлячись на «перший кадр» історії, можливо б було передбачити усі наступні. Крім того, цікавою є й думка Ю. Лотмана про те, що кожна «велика» подія історії не лише відкриває нові шляхи історії, а й відкидає цілу низку потенційно можливих майбутніх подій [17].

Останнє десятиліття розвитку історичної науки синергетичний підхід набуває все більшу популярність серед дослідників. Сьогодні подібні дослідження проводяться не лише західними вченими в таких центрах вивчення віртуальної історії, як Оксфордський, Кембріджський університети (англійські історики вивчають з віртуальних позицій військову історію) [18]. В Росії цією проблематикою, а саме — встановленням існування хаотичних режимів за даними конкретних історичних джерел, займається група учених в Московському державному університеті й ними

були отримані цікаві результати досліджень динаміки страйкового руху в Росії в 1895–1913 рр. (Й. Бородкін, О. Андреев, М. Левандовський). На їх думку, історія розвивається від однієї біфуркації до іншої, а між ними існують довгі періоди безальтернативного розвитку [19].

Синергетичний підхід у вивченні неврівноважених історичних процесів, вважає Л. Бородкін, може бути корисним історикам у двох аспектах. По-перше, він надає досліднику достатньо універсальний загальнонауковий категоріальний апарат. По-друге, розроблені синергетикою алгоритми та комп'ютерні програми детектування хаосу в часових рядах дозволяють історикам побачити наявність «особового режиму» в динаміці досліджуваного процесу, що приховує в собі точки біфуркації [20].

Застосуванням синергетичних теорій до історичного процесу, історичним моделюванням, дослідженням історичних альтернатив в Україні історики, на жаль, майже не займаються, за винятком вузького кола дослідників. Так, серед українських учених історичним моделюванням займалася невелика група істориків Дніпропетровського національного університету на чолі з учнем І. Ковальченка В. Підгаєцьким (на жаль Віталій Васильович, завчасно пішов з життя) [21]. Крім того, особливо хотілося б відмітити праці київських дослідників Ю. Павленка [22] та І. Колесник. Так, остання запропонувала розглядати історію України не за хронологічним принципом (як це зазвичай робилося й робиться), а з точки зору структурної моделі нашого минулого. Теоретичним підґрунтям структурної моделі української історії став саме синергетичний підхід [23]. Утім, на жаль, виклик здійснений І. Колесник на сторінках альманаху «Ейдос» залишається, сподіваюся поки що, без відгуку з боку сучасного українського наукового співтовариства.

---

1. Облонский А.В. История в сослагательном наклонении? Дискуссия // Одиссей. Человек в истории: История в сослагательном наклонении? — М., 2000. — С. 61.

2. Уваров П.Ю. Вступительное слово // Одиссей. Человек в истории: История в сослагательном наклонении? — М., 2000. — С. 4–9.

3. Бестужев-Лада И.В. Ретроальтернативистика в философии истории // Вопросы философии. — 1997. — №8.

4. Баткин Л.М. Спор о Данте и социологии культуры // Средние века. — М., 1971. — Вып. 34. — С. 279.

5. Ковальченко И.Д. Возможное и действительное и проблемы альтернативности в историческом развитии // История СССР. — 1986. — №4.
6. Данилов В.П. Третья волна // Вопросы истории. — 1988. — №3.
7. Гуревич А.Я. История культуры: бесчисленные потери и упущенные возможности // Одиссей. Человек в истории: История в сослагательном наклонении? — М., 2000.
8. Бестужев-Лада И.В. Там само.
9. Васильев М.А. Религиозные дилеммы Руси в 980-е годы: опыт альтернативно-исторического анализа // Славяноведение. — 2000. — №6.
10. Бородкин Л.И. История, альтернативность и теория хаоса // Одиссей. Человек в истории: История в сослагательном наклонении? — М., 2000.
11. Бородкин Л.И. Новые подходы в клиометрике: модели нелинейной динамики // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. — Москва: РОССПЭН, 2000.
12. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. — М., 1987.
13. Бородкин Л.И. Новые подходы в клиометрике: модели нелинейной динамики // Проблемы источниковедения и историографии. Материалы II научных чтений памяти академика И.Д. Ковальченко. — Москва: РОССПЭН, 2000. — С. 145–151.
14. Пригожин И., Стенгерс И. Порядок из хаоса. — М., 2001. — С. 162.
15. Бородкин Л.И. Новые подходы в клиометрике: модели нелинейной динамики...
16. Бородкин Л.И. Новые подходы в клиометрике: модели нелинейной динамики... — С. 13.
17. Лотман Ю.М. Клио на распутье // Статьи по семиотике и топологии. Избранные статьи в трех томах. — Таллин: «Александра», 1992.; Лотман Ю.М. О роли случайных факторов в истории культуры // Избранные статьи в трех томах. Статьи по семиотике и топологии. — Т. 1. — Таллин: Александра, 1992; Лотман Ю.М. Семиосфера // Культура и взрыв внутри мыслящих миров. — С.-Петербург: «Искусство СПб», 2000.
18. Ржешевский О.А. Ученые Великобритании о виртуальной истории // Одиссей. Человек в истории: История в сослагательном наклонении? — М., 2000.
19. Andreev A., Borodkin L., Levandovski M. Using Methods of Non-linear Dynamics in Historical Social Research: Application of Chaos Theory in the Analysis of the Worker's Movement in Pre-Revolutionary Russia // Historical Social Research. — 1997. — Vol. 22. — №44.
20. Бородкин Л.И. Згадувані праці.
21. Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. — Дніпропетровськ: ДГУ, 2001.

22. Павленко Ю.В. Происхождение цивилизации: альтернативные пути // Альтернативные пути к цивилизации. — М.: «Логос», 2000.

23. Колесник І. Український гранд-нарратив. Ретроспективи та перспективи // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2008. — Вип. 3.; Колесник І. «Український гранд-нарратив. Ретроспективи та перспективи» — 2 // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. — К., 2010. — Вип. 4.